

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Litteratur

Friller og politikk på Island i middelalderen

Audur Magnúsdóttir, *Frillor och fruar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*, Diss, Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 29, Göteborg 2001. 240 s.

Audur Magnúsdóttirs bok ble innlevert som doktoravhandling høsten 2001, og det følgende bygger på mitt opposisjonsinnlegg ved den anledning. Boken er et bidrag til to aktuelle forskningsområder, det politiske system på Island i fristattstiden og forholdet mellom kjønnene, da særlig kvinnenes stilling. I tillegg berører den spørsmålet om kirkens forhold til det verdslige samfunn, gjennom å rette oppmerksomheten mot en praksis som sto i strid med kirkens moralnormer, nemlig frillevesenet. Boken er delt i fem store kapitler. Det første gir en generell oversikt over det islandske samfunnet i perioden. Kapittel 2 tar opp det politiske aspekt ved frilleforhold og viser hvordan slike forhold var en viktig del av høvdingenes maktgrunnlag. Det var på denne måten de etablerte allianser med menn som var mindre mektige enn dem selv, men hvis støtte var av avgjørende betydning i den innbyrdes maktkampen mellom høvdingene. Kapittel 3 tar opp frilleforholdet fra frillenes eget synspunkt, deres status og forholdet mellom politikk og kjærlighet. Kapittel 4 tar opp innføringen av sølibatet og den praktiske følgen av det, nemlig at prestene måtte nøye seg med friller eller følgekoner i stedet for hustruer. Som følge av dette utviklet det seg et negativt syn på kvinnen som forførrer på 1300-tallet. Kapittel 5 handler om kirkens forhold til ekteskapet og forholdet mellom dens normer og det verdslige samfunns. Endelig sammenfattes resultatene av undersøkelsen i kapittel 6.

Som helhet utgjør boken interessant lesning. Forfatteren skriver godt og bruker det relativt rike kildematerialet fra 1200-tallet til å gi et livfullt bilde av konflikter og allianser i den dramatiske sluttfasen av den islandske fristatttiden. Boken er solid underbygget, viser inngående kjennskap til kildene og plasserer Island i en europeisk sammenheng, gjennomgående med fremheving av at landet er mindre enestående enn man ofte har ment. Den gir mye nytt, særlig når det gjelder frilleforholdet i politisk sammenheng, og gir en god analyse av strategier på dette området. Fremstillingsmessig kombinerer den på en utmerket måte konkrete skildringer av allianser og konfliktsituasjoner og analyser av strukturelle forhold som belyses av disse situasjonene. Sammenhengen mellom kapittel 2 og 5 kunne likevel vært sterkere; kirken kommer hovedsakelig inn i kapittel 5, som

særlig handler om senmiddelalderen. Derimot er den for en stor del fraværende fra behandlingen av høvdingene og deres strategier. Til en viss grad skyldes nok denne mangelen at kirken ikke hadde så stor innflytelse på høvdingenes adferd. Forfatteren peker på at det ikke var kirken, men overgangen fra fristat til norsk styre som gjorde høvdingene monogame: Da de ble kongelige ombudsmenn, trengte de ikke lenger den typen allierte som frillevesenet skaffet dem. Dette synes å være et godt poeng. Men høvdingene forsvinner ganske mye ut av bildet etter 1264. Hvor dramatisk var forskjellen mellom perioden før og etter? Finnes det konkrete eksempler på høvdingenes ekteskapsstrategier etter 1264? Det fører til en viss ubalanse at hovedvekten ligger på det verdslige samfunn og særlig høvdingene i kapittel 2–3, men på kirken og den vanlige befolkning i kapittel 4 og 5. Kapittel 1 er det svakeste. Her blir fremstillingen av det islandske samfunnet unødig detaljert. Dette kunne ha vært gjort kortere og heller blitt utdypet når det var behov for det i den løpende fremstilling. Endelig ville kart, slektstavler og register ha gjort boken mer brukbar. Ellers er det lite konkret å sette fingeren på, bortsett fra at litteraturlisten må ha blitt til nokså raskt. En del titler som er nevnt i notene mangler her.

Jeg skal i det følgende ta opp enkelte spørsmål avhandlingene reiser, ikke først og fremst som kritikk, men fordi de er viktige og fortjener en mer utførlig diskusjon. Det første er forholdet mellom avhandlingens hovedkilde, den samtidige *Sturlunga saga*, og islendingesagaene, som stort sett foregår på 900- og begynnelsen av 1000-tallet, men er skrevet ned på 1200-tallet. I den siste gruppen kilder er friller svært sjelden nevnt, mens de forekommer hyppig i *Sturlunga saga*. Jenny Jochens har forklart denne forskjellen med at islendingesagaene er mer påvirket av kirkens syn og gir en idealisert fremstilling av fortiden.¹ Forfatteren aksepterer ikke dette, men hevder i stedet at forskjellen har sammenheng med at konfliktene i *Sturlunga saga* er blitt mye mer komplekse og at det derfor er blitt nødvendig å gjøre rede for alle relasjoner mellom personene. Derimot handler islendingesagaene normalt om enkle konflikter mellom to personer eller hushold, og dermed faller folk av lavere status utenfor beretningen (s 43f). Denne forklaringen er i beste fall ufullstendig. Det er lite som tyder på at lavstatuspersoner har en mer fremtredende plass i *Sturlunga saga* enn i islendingesagaene. Dessuten er jo ikke frillene uten videre lavstatuspersoner. Da ligger en annen forklaring nær, i forlengelse av forfatterens eget resonnement: Friller av den typen som opptrer i *Sturlunga saga* var faktisk noe som vesentlig forekom mot slutten av fristatttiden. Før og etter denne tiden har stormenn også holdt friller, men det har vært politisk uviktige lavstatuspersoner som det ikke har vært grunn til å nevne i sagaene. Etter fristatttiden gjorde forholdet til kongen det mindre viktig for høvdingen å

1. Jenny Jochens, "The Church and Sexuality in Medieval Iceland", *Journal of Medieval History* 6, 1980, s 377–393.

knytte til seg menn av lavere rang som klienter. Før maktkonsentrasjonen på 1200-tallet fantes det et større antall høvdinger på noenlunde samme nivå; skillet var ikke like skarpt mellom en elite av nærmest fyrstelig rang og et slags lavere aristokrati under dem. Da er det nærliggende å tenke seg at ekteskap var et viktigere alliansedannende middel enn frilleforhold.

Forfatteren behandler også *ekteskapet*, og gir gode argumenter for at det var mindre egnet til å skape allianser. Et poeng her er at et ekteskap var vanskeligere å oppløse, i alle fall hvis man tok kirkens regler alvorlig. Det gjorde man ikke alltid; selv på 1200-tallet er det eksempler på skilsmisser. Men hensynet kan likevel ha spilt inn; nettopp på topplanet i samfunnet var alliansene ustabile. I det tidligere, mindre hierarkiske samfunnet var ekteskapet det normale bånd, fordi man søkte allianser med likestilte. I det nye systemet var likestilte i første rekke konkurrenter, derfor satset man heller på frilleforhold. Oddaverjene er det fremste eksempelet, men også Tord kakali og Torgils Skardi nevnes (s 85f). Gissur Torvaldsson tok seg en frille etter hustruens død, men var altså gift tidligere, til og med flere ganger. Og Snorri bygget seg opp ved hjelp av ekteskap med rike kvinner. Ekteskapet var altså fortsatt viktig.

Likevel gir forfatteren i hovedsak en overbevisende forklaring på fordelene med frilleforhold fremfor ekteskap. Men hvorfor var frilleforhold så mye mer fordelaktig på Island i fristatperioden enn andre steder? Hvorfor var det så ofte strid mellom svogre, motsatt tilfellet ellers i Europa, mens fedre og sønner normalt holdt sammen (s 67f)? Trolig har dette sammenheng med at politisk makt var viktigere enn eiendom. Dermed ble det ikke på samme måte som andre steder konkurranse mellom brødre og nære slektninger om arv. En typisk årsak til konflikt mellom far og sønn ellers i Europa var at sønnen måtte vente for lenge på å overta godset. Lignende forekom for så vidt også på Island. Men overtagelsen av eiendommen var ikke like avgjørende; det var også mulig for far og sønn å stå sammen om å utøve politisk makt. Sighvat Sturlasson og hans sønn Sturla er et godt eksempel på at far og sønn står sammen i maktkampen. Her er sønnen den mest ærgjerrige og aggressive, men får hele tiden farens støtte. Svogre burde i og for seg være venner, men situasjonen var trolig ekstraordinær i perioden 1220–1260. Dessuten var ikke forskjellen mellom sønner/brødre og svigersønner/svogre den samme når det ikke i samme grad dreide seg om fast jordeiendom som gikk i arv. Under denne "rikssamlingsperioden" kjempet fire-fem slekter om makten, og alle jevnbyrdige var rivaler. Det skjedde en overgang fra et system med flere noenlunde jevnbyrdige slekter, dels i samarbeid, dels i konkurranse, til noe som lignet det norske system med én slekt på toppen og et aristokrati knyttet til den. Dermed sluttet de tradisjonelle virkemidlene, som ekteskapsallianser, å fungere, og man improviserte med nye metoder.

Videre var det en viktig forskjell at ekteskapsmønsteret på Island var hypergam, det vil si at menn giftet seg med kvinner av samme eller lavere status, mens

det europeiske mønsteret var hypogamt, slik at menn giftet seg med kvinner av høyere status. Forfatteren er inne på denne forskjellen i kapitel 5, der hun diskuterer forholdet mellom ekteskap og frilleforhold, og peker helt riktig på sammenhengen mellom hypogami og primogenitur (s 180ff). Når bare eldste sønn hadde arverett og fikk lov å gifte seg, ble det overskudd av kvinner på ekteskapsmarkedet, og dermed kunne mennene velge de rikeste og fornemste partnerne. I Norge, der primogenitur ikke ble innført, har det likevel trolig skjedd en overgang til hypogami i løpet av 1100-tallet. Mens gudene i Eddadiktningen gifter seg nedover, giftet de norske kongene seg oppover eller med likestilte, og hentet derfor alltid partnere utenlands. Derimot giftet de sine døtre og kvinnelige slektninger bort til innenlandske stormenn, i tillegg til at de hadde friller med lignende politisk betydning som på Island. De norske kongene hadde dermed et dobbelt sett av midler til å knytte underordnede til seg. Her er det likevel trolig tale om forskjellige kategorier: de fremste stormennene ble gift med kongens døtre, mens de noe lavere stilte kongens friller. Slik situasjonen var på Island mot slutten av fristattiden kunne man tenke seg en overgang til et hypogamt mønster. Forfatteren nevner selv et eksempel på dette, Tord kakali, som giftet bort kvinnelige slektninger til sine to mest betrodde menn (s 85). På dette tidspunkt, etter slaget på Haugsnes i 1246, var Tord for en kort tid Islands enehersker og brukte samme middel som for eksempel Olav Tryggvason og Olav den hellige hadde brukt i Norge et par hundre år før for å befeste sin makt. Hadde striden på Island ført til at én høvding fikk makten over hele landet, kan man dermed tenke seg samme utvikling som i Norge: Høvdingene hadde større nytte av døtre og andre kvinnelige slektninger ved å la dem gifte seg nedover enn oppover. Det kan vel heller ikke utelukkes at noe slikt skjedde etter at Island kom under den norske kongen. Forfatteren behandler høvdingene i perioden 1264–1400 på en og en halv side og er mest opptatt å forklare hvorfor frillevesenet forsvant. Men selv med den norske kongen i ryggen var det vel ikke helt overflødig med allianser nedover i samfunnet?

I siste del av boken (kap 4–5) behandles utviklingen etter fristatens fall, da frillevesenet har mistet sin politiske betydning. Her kommer de verdslige høvdingene mer i bakgrunnen; nå er det i første rekke prestene som har friller, på grunn av innføringen av sølibatet. Hovedemnet her blir kirkens innflytelse på ekteskap og seksualmoral: sølibatet, skilsmisse, kvinners rett til samtykke til ekteskap og kjærlighetens betydning. En del av disse emnene har vært diskutert en god del i senere tid, og fremstillingen gir derfor mindre nytt enn i første del. Men fortsatt holder den et høyt nivå, og forfatteren søker energisk å klarlegge virkeligheten bak de normative utsagnene. Hun gir interessante innblikk i kontraktene mellom prestene og deres følgekoner, slik som i et underkapittel med titelen "Fylgikona sökes. Erbjudes biskopsson, landegendomar och goda kontakter" (s 131–141), og hun diskuterer kirkens lære om ekteskapet bygget på frivillig samtykke. Tross sin overveiende politiske forklaring på frillevesenets betydning,

er forfatteren heller ikke blind for de følelsesmessige sidene, og vier en del av et kapitel til kjærligheten og forholdet sett fra kvinnes synspunkt (s 119–126). Her gjør hun rede for en del forskjellige oppfatninger av kjærlighet i middelalderen og gir så en nyansert diskusjon av de relativt få tilfeller hvor kjærlighet og følelser omtales i kildene. Inntrykket er at kjærligheten spilte en rolle, både i frilleforhold og ekteskap, men at den sjelden dominerte på bekostning av politiske hensyn. I begge tilfeller kom begge typer hensyn inn, og i begge tilfeller var kvinnes innflytelse begrenset (s 176–179).

Audur Magnúsdóttir har skrevet en interessant, perspektivrik og spennende avhandling, der hun på en fruktbar måte kombinerer kvinne- og kjønns historie, sosialhistorie og politisk historie og på denne måten gir oss verdifull innsikt i det islandske middelaldersamfunnet. Hun har også pekt på at det islandske samfunnet er mindre enestående enn man ofte har ment. Dermed burde hennes avhandling kunne stimulere til lignende undersøkelser i de andre nordiske land, selv om kildematerialet her neppe er så rikt som det islandske.

*Sverre Bagge**

* Fakultetsopponent